

TÜRKÇEDE KELİME ETİMOLOJİSİ NASIL YAPILIR?

Osman Fikri SERTKAYA

Kelime Dağarcığımızdan Etimoloji Açıklamaları başlıklı kitabım 2018 yılının Mart ayında yayımlandı. Bunun üzerine bana sorular gelmeye başladı. Bu sorulardan birinde “Ölüm kelimesini parçalayabilir misiniz?” diye sorulmuştu. Bana göre sorunun etimolojik açıdan cevabı *ö-l-ü-m şeklinde olmalıdır. Buna karşılık *Türk Dil Bilgisi* kitapları yazan hocamız Muharrem Ergin de meslektaşım Günay Karaağaç da öğrencimiz Mustafa Özkan da bu kelimeyi *öl-ü-m* şeklinde parçalamışlardır ki bu açıklama da bir öğrenci için yeterlidir. Ancak bu gibi kelimelerin etimolojik kökeninin gösterilmesi gerekirse cevap *ö-l-ü-m şeklindedir. Bugün ülkemizde Türkçe kelimelerin köken etimolojisi açıklamalarını yapacak Etimolog Türkolog sayısı azdır. Başta Prof. T. Gülensoy gelir. A. B. Ercilasun, G. Karaağaç, H. Şirin, C. Kaya, Ç. Pekacar ve birkaç meslektaşım daha etimoloji açıklamalarında derine inebilir. Konuyu tekrar inceleyelim:

Bir dilde üç çeşit kelime bulunur:

1. Taklidî (onomapoetic) sözler.
2. Dile başka bir dilden giren sözler.
3. Dilin asli kelimeleri sayılan sözler.

1. Taklidî kelimelerin kuralı yoktur. Telaffuzları ses duyumuna dayalı olduğu için *zır zır, vızıl vızıl, şırıl şırıl, mırıl mırıl* vs. gibi Türkçede kelime başında bulunmayan *z, v, ş, m* gibi seslerle de başlayabilirler.

2. Dile başka bir dilden girdiği bilinen kelimelerin ise kökeni gösterilir ve Türkçede uyduğu ses ve şekil kuralları belirtilir. *Sümen* < Fransızca: *sous main* (okunuşu: su men) “el altı”ndan. İlk hece gerileyici ses uyumu sonu-

cunda Türkçede ince sıralı olarak *sümen* şeklinde telaffuz edilmektedir. *Köşker* < Farsça. *keşf-ger* “ayakkabı tamircisi”nden; *Dülger* < Farsça: *durûd-ger* vs.

3. Dilin asli kelimeleri olan sözleri Türkçe açısından değerlendirelim: Türkçede iki tür kelime vardır: Birincisi hareketi, eylemi ifade eden kelimeler. Bu kelimelere “fiil” diyoruz. Bunun dışında kalan yani hareketi, eylemi ifade etmeyen kelimelere ise “isim” diyoruz. Bu iki tür kelime grubunda yer alan sözlerin etimolojisini yaparken önce tek hecede telaffuz edilen sözler üzerinde duralım. Tek hecede telaffuz edilen Türkçe sözler 6 grupta toplanır. Bunlardan ilk ikisi bölünemeyen heceler olup “kök” veya “taban” kelimesi ile karşılaşılır. Bu kökler” veya “tabanlar” parçalanamaz çünkü kendileri “kök” veya “taban” hâlinindedir. (Burada “taban” - yerine “kök” terimi kullanılacaktır.) Diğer dördü ise “gövde” kelimesi ile karşılaşılana yapı bakımından bölünebilen veya parçalanabilen kelimelerdir.

Gerek fiil gerekse isim en küçük gramer birliği olarak sadece ünlüler ile karşılaşılırsa buna “fiil kökü” (FK) ve “isim kökü” (İK) denilir. Tek sestem oluşan en küçük gramer birliği oldukları için de parçalanamazlar. Bu gramer birimi eğer FK ise (V-), İK ise (V) şeklinde ifade edilir. V işareti “vokal = ünlü” demektir. Ünsüzler ise K “konson(ant) = ünsüz” kısaltması ile ifade edilir.

I. İlk grupta “vokal fiil kökleri” ile “vokal isim kökleri” bulunur. Tek hece oldukları için hiçbir şekilde parçalanamazlar.

V- (Vokal) fiil kökleri

1- “göndermek”.

u- “muktedir olmak”.

V (Vokal) isim kökleri

1 “ağaç, çalı çırpı”.

u “uyku”.

II. İkinci grupta “konson+vokal fiil kökleri” ile “konson+vokal isim kökleri” bulunur. Tek hece oldukları için hiçbir şekilde parçalanamazlar.

KV- (Konson+Vokal) fiil kökleri

ko- “bırakmak”.

yu- “yıkamak”.

KV (Konson+Vokal) isim kökleri

ne “soru sözü”.

sü “er, asker”.

Köküne inmek için parçalanabilen dört gramer birliğine ise “Fiil gövdesi (FG)” ve “İsim gövdesi (İG)” denilir. Bu dört gramer birliği şunlardır:

III. Üçüncü grupta “vokal+konson fiil gövdeleri” ile “vokal+konson isim gövdeleri” bulunur. Bu grupta kelime kökü olan vokale kadar parçalanabilir.

V+K- (Vokal+Konson) fiil gövdeleri

1-d- “göndermek”.

u-k- “anlamak, öğrenmek”.

ü-k- “artmak” (ü-k-ü-ş).

V+K (Vokal+Konson) isim gövdeleri

o-g “kabile” (o-g-u-l, o-g-u-ş, o-g-u-z).

ö-g akıl”.

u-z “mahir, usta”.

IV. Dördüncü grupta “konson+vokal+konson fiil gövdeleri” ile “konson+vokal+konson isim gövdeleri” bulunur. Bu grupta kelime kökü olarak ancak konson+vokal birliğine kadar parçalanıp inilebilir.

KV+K- (Konson+Vokal+Konson) fiil gövdeleri

ke-l- “gelmek” (ke-t-, ke-ç-, ke-z-).

ko-d- “koymak, bırakmak”.

kö-r- “görmek”.

KV+K (Konson+Vokal+Konson) isim gövdeleri

ti-k “dik” (ti-z).

ti-l “dil”.

kö-z “göz”.

V. Beşinci grupta “vokal+konson+konson fiil gövdeleri” ile “vokal+konson+konson isim gövdeleri” bulunur. Bu grupta kelime kökü olarak vokale kadar parçalanıp inilebilir.

V+K+K (Vokal+Konson+Konson) fiil gövdeleri

i-l-t- “ulaştırmak, eriştirmek”.

V+K+K (Vokal+Konson+Konson) isim gövdeleri

a-l-t “alt, aşağı”.

a-s-t “alt, aşağı”.

ü-s-t “üst, yukarı”.

VI. Altıncı grupta “konson+vokal+konson+konson fiil gövdeleri” ile “konson+vokal+konson+konson isim gövdeleri” bulunur. Bu grupta kelime kökü olarak ancak konson+vokal birliğine kadar parçalanıp inilebilir.

KV+K+K (Konson+Vokal+Konson +Konson) fiil gövdeleri

yı-r-t- “yırtmak”.

sü-r-t- “sürtmek”.

KV+K+K (Konson+Vokal+Konson +Konson) isim gövdeleri

sa-r-p “sarp, yalçın”.

ba-r-s “pars”.

tö-r-t “dört”.

Türkçedeki bütün kelimeler bu altı heceden oluşmuştur. Türkçede bir kerede telaffuz edilen başka hece yoktur. Dolayısıyla Eski Türkçe döneminden itibaren Türkçe kelimelerdeki etimolojik açıklamalarda bu şablonun ve bu terimlerin kullanılması gerekir.¹

1 20. (Bu konuda bk. Omeljan Pritsak, “Das alttürkische”, s. 33; Gerard Clauson, *Studies* (1962), R. R. Arat (1964); Gerard Clauson (1972) *EDPT*.)

Çok sorulan bir soru da kelime parçalamasının nereye kadar yapılması gerektiğidir. Bir açıklama yapıp iki örnek verelim:

Bazı dil araştırmaları ile dil bilgisi kitaplarında fiil ve isimlerden önce * işaretini görülür. Yazımın başlığında verdiğim öl-ü-m ve *ö-l-ü-m örnekleri gibi. Bu örneklerin ilki olan öl-ü-m şekli Türkçede öldüm, öldün, öldü gibi çekimli olarak kullanılan öl- fiilinden fiilden isim yapan -m eki ile yapılan kelimenin etimolojisidir. Örneklerin ikincisi olan *ö-l-ü-m şekli işe şu anlama gelir: Türkçenin 1400 yıllık metinle-rinde ö-dü-m, ö-dü-n, ö-dü şeklinde çekimli ö- fiil kökü tespit edilemeyen ancak ö- gibi bir fiil kökünden fiilden fiil yapan -l- eki ile öl- şeklinde fiil olarak kullanılan eylemin kökü demektir. Gramer açısından doğru kök olan ö- fiil kökünün kullanılış örneği tespit edilemediği için fiil önüne * konularak *ö- şeklinde fiil kökü gösterilir yani başında * bulunan kelimeler gramer açısından doğru ancak dille kullanılmış örneği henüz tespit edilmemiş fiil ve isim kökleridir. Bunu *ki- fiilinin Türkçedeki kullanımında da görelim.

*ki- fiil kökünden *ki-l-, *ki-t-, *ki-ç- gibi fiiller türetilmiştir. *ki-l- fiilinde -l- fiilden fiil yapma eki ile pasif veya meçhul anlamlı fiil türetildiğinden anlamı veren ve çekimli hâli bulunan “kil-” fiil kökünü göstermek yeterlidir. Ancak onun da nasıl teşekkül ettiğini göstermek isteyen kişi kil- < *ki-l- şeklini gösterebilir. kil- fiili Türkçede önce i > e değişmesi ile kil- > kel- şeklinde gelişmiş, fiil Türkiye Türkçesi'ne girerken de k > g gelişmesi ile kel- > gel- şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.

*ki- fiil kökündeki yıldızın anlamı şudur: *ki- fiili kök fiildir. Ancak bu güne kadarki Türkçe metinlerde çekimli şekli değil, fiilden türetilmiş şekilleri çekimli olarak görülmüştür. Dolayısıyla fiil kökü muhtemel veya farazi bir *ki- fiiline dayanmaktadır görüşü için fiilin önüne bir * konulmuştur.

Diğer bir örnek kit- fiilidir. -t- fiilden fiil yapma ekinin geçişsiz bir fiili geçişli bir fiil hâline getirme fonksiyonu ile oldurgan veya kapa- fiili gibi geçişli bir eylemi başkasına yaptırma fonksiyonu olan kapa-t-, kapa-t-tır-, kapa-t-tır-t- gibi şekillerle ettirgen fiil eki olduğunu bildiğimiz için fiil kökünü *ki-t- şeklinde gösterebiliriz.

kit- fiili de Türkiye Türkçesine girerken de k > g gelişmesi ile kit- > git- şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak ağızlarda i > e değişmesi ile get-telaffuzu görülmektedir. Türk dilinin gelişme süreci içerisinde ileri bir zamanda yazı dilinde de get- şeklinin kullanılacağı açıktır.

kiç- fiili de aynıdır. *kiç-* < **ki-ç-* . *kiç-* fiili de önce *i* > *e* değişmesi ile *keç-* şeklinde gelişmiş, fiil Türkiye Türkçesine girerken de *k* > *g* gelişmesi ile de *keç-* > *geç-* şeklini alarak kullanılmıştır.

Sonuç olarak fiil köklerini isterseniz anlamı veren ve çekimli şekilleri olan *kil-*, *kit-*, *kiç-* şeklinde gösteriniz veya isterseniz fiilin etimolojik köküne inerek **ki-l-*, **ki-t-*, **ki-ç-* şeklinde gösteriniz, her ikisi de doğrudur.

Söylediklerimizi bir levha hâlinde görelim:

V- (Vokal) fiil kökleri	V (Vokal) isim kökleri
ı- “göndermek”.	ı “ağaç, çalı çırpı”.
u- “muktedir olmak”.	u “uyku”
KV- (Konson+Vokal) fiil kökleri	KV (Konson+Vokal) isim kökleri
ko- “bırakmak”.	ne “soru sözü”.
yu- “yıkamak”.	sü “er, asker”.
V+K- (Vokal+Konson) fiil gövdeleri	V+K (Vokal+Konson) isim gövdeleri
ı-d- “göndermek”.	o-g “kabile” (o-g-u-l, o-g-u-ş, o-g-u-z).
u-k- “anlamak, öğrenmek”.	ö-g “akıl”.
ü-k- “artmak” (ü-k-ü-ş).	u-z “mahir, usta”.
KV+K- (Konson+Vokal+Konson) fiil gövdeleri	KV+K (Konson+Vokal+Konson) isim gövdeleri
ke-l- “gelmek” (ke-t-, ke-ç-, ke-z-).	ti-k “dik” ti-z “diz”, to-k, yo-k.
ko-d- “koymak, bırakmak”.	ti-l “dil”.
kö-r- “görmek”.	kö-z “göz”, “sö-z”.
V+K+K (Vokal+Konson+Konson) fiil gövdeleri	V+K+K (Vokal+Konson+Konson) isim gövdeleri
	a-l-t “alt, aşağı”
	a-s-t “alt, aşağı”
i-l-t- “ulaştırmak, eriştirmek”.	ü-s-t “üst, yukarı”
KV+K+K (Konson+Vokal+Konson+Konson) fiil gövdeleri	KV+K+K (Konson+Vokal+Konson+Konson) isim gövdeleri
yı-r-t- “yırtmak”.	sa-r-p “sarp, yalçın”.
sü-r-t- “sürtmek”.	ba-r-s “pars”.
	tö-r-t “dört”.